

УДК 323.17

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ МУЛЬТИ- КУЛЬТУРАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ

КОВАЛЬЧУК Т.,
аспірантка Інституту міжнародних
відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена проблемі формування європейської ідентичності в контексті мультикультуральної парадигми. Автор аналізує особливості створення зони єдиної європейської культури, вплив культурного фактору на формування європейської ідентичності, на формування європейського громадянства як особливого феномена Об'єднаної Європи й на процес європейської інтеграції.

Ключові слова: Європейський Союз, європейська ідентичність, європейське громадянство, союзний націоналізм, патріотичний конституціоналізм, мультикультуралізм.

Ідеї спільності європейських народів і доцільності їх об'єднання мають глибокі корені. Так, думки відносно консолідованої Європи з'явилися ще після завершення у 1291 р. епохи Хрестових походів. Виникла низка проєктів, які проголошували ідею поновлення на релігійній основі втраченої єдності європейських народів та передбачали утворення постійно діючих церковного собору та арбітражного трибуналу, які мали підтримувати мирне співіснування християнських держав і вести спільну боротьбу проти мусульман (як, наприклад, написаний на початку XIV ст. французьким придворним правником П'єром Дюбуа план «Повернення святої землі»). На початку XVII ст. радник французького короля Генріха IV герцог Сюллі виступив з ідеєю «Великого плану», що передбачав утворення федерації з п'ятнадцяти християнських держав, очоленої сенатом, і створення спільної європейської армії¹.

Одним із перших дослідників, який поставив питання стосовно європейської ідентичності, був Еміль Дюркгейм, який ще на початку XX ст. констатував формування колективної свідомості європейських суспільств. Він зазначав, що над європейськими народами прагне утворитися спон-

танним рухом європейське суспільство, що має віднині певну самосвідомість і початкову організацію².

В останні десятиліття ця проблема стала ще більш актуальною. Концепт європейська ідентичність міцно увійшов до світового наукового обігу та політичного лексикону. Це зумовлено низкою чинників. По-перше, після розпаду колишньої системи практично всі європейські країни, що вийшли з неї, висловили бажання приєднатися до європейської співдружності народів і продовжити разом рухатися до єдиної Європи. По-друге, політичні процеси об'єднання зустріли досить незначну підтримку населення великих країн. По-третє, почало дедалі частіше виникати питання, чи є в європейській єдності інші підстави, окрім економічних.

Можна виокремити три стратегії формування європейської ідентичності. Перша схожа на те, як будувалися національні ідентичності. Тобто через історичні міфи про спільне християнське коріння, починаючи з Римської імперії й гуманістичних традицій Відродження. Навіть більше, ідеологія Європи як демократичного й модерного проекту, а також певні ритуали (Євровибори) та євросимволізм (прапор, гімн, паспорт) були використані, щоб підкреслити спільну культурну ідентичність.

По-друге, було впроваджено наднаціональні системи права, які гарантували мешканцям Європи не тільки основні права, але й специфічні права (наприклад для робочої сили, за умовами Римського договору).

І нарешті, було впроваджено нову форму європейського громадянства – «громадянин союзу», яка підтверджувала право на вільне пересування по території держав-членів, право звертатися до Європарламенту та до європейського омбудсмена.

Нові форми громадянства й нові дискурси з приводу ідентичності в наднаціональному контексті скоріше пов'язані з характеристиками національного громадянства, побудованим на виключенні, і сконструйованого культурального базису, ніж з проголошеним постнаціональним громадянством на територіальній основі та індивідуальному базисі. Можливо, прагнення побудувати соціальний проект майбутнього Європи подолає цю тенденцію. Але у короткостроковій перспективі вплив цього проекту на формування європейської ідентичності буде досить слабким. Також досить сумнівним виглядає, що він зможе успішно боротися з викликами мультикультурального європейського суспільства, а також забезпечить сам процес європейської інтеграції³.

Європейське громадянство являє собою особливий феномен, свого роду «постнаціональне» громадянство, засноване не на принципі національної приналежності, а на прихильності до універсальних прав, яке передбачає наявність мультикультуралізму або культурного плюралізму.

При цьому комплементарний характер європейського громадянства, який доповнює громадянства національні, сприяє тому, що воно досить органічно вписується в існуючу нині схему побудови Об'єднаної Європи, згідно з якою суверенні держави лише поступово делегують частину своїх повноважень наднаціональним структурам.

Елементами європейської ідентичності вважається спільне історичне й культурне коріння, економічні та соціальні цілі, демократичні ідеали (правове суспільство, повага до прав людини тощо), засвоєння цих елементів вимагає розробки «статусу європейського громадянина». Необхідна також політика в галузях культури й освіти для закріплення цих понять у свідомості населення, перш за все, за участю громадян⁴. Демократична легітимність статусу європейського громадянина повинна виходити з реалізації громадянами своїх прав і дотримання обов'язків. Крім того, вільне переміщення громадян сприятиме поглибленню та кращому знайомству з відмінностями інших країн. Тоді інтеграція стане переважно результатом прогресивних перетворень, а не простого застосування правових норм.

Отже, з одного боку, реалізація передбачених в Амстердамському договорі (ст. 18 і ст. 20) права обирати і бути обраним під час виборів до Європейського парламенту і на муніципальних виборах, права на дипломатичний і консульський захист в третіх країнах сприятиме становленню свідомості європейської ідентичності. А без цього серед громадян з'явиться відчуття відчуженості від європейських інститутів. Адже навіть зараз пересічний громадянин ЄС вважає, що ці інститути – просто сукупність прав і різних адміністративних директив, що мають дуже мало спільного з колом його власних інтересів.

З іншого боку – вільне пересування й вільний вибір місця проживання громадян ЄС (право, що впливає з концепції європейського громадянства) дозволять ЄС вирішити одне зі своїх завдань – інтеграцію, – яка перетворила Європейський Союз на єдину територію, що не має внутрішніх меж. У цьому сенсі можна вважати позитивною еволюцію цієї концепції в рамках європейського законодавства. Можливість громадян ЄС проживати на території будь-якої з держав, що є членами ЄС, була відокремлена від їхньої економічної діяльності, як це спочатку передбачалося у Римському договорі (1957 р.). У результаті, завдяки реформам, закріпленим в Маастрихтському та Амстердамському договорах, і скасування меж всередині ЄС (Шенгенські угоди, включені в Амстердамський договір), право вільного пересування та вибору місця проживання отримали всі громадяни будь-якої держави-члена ЄС. Створення широкого простору, по якому громадяни ЄС можуть вільно пересуватися, обирати місце проживання, брати

участь у політиці, використовуючи своє право голосу, безумовно, сприятливо вплине на зміцнення почуття приналежності до цілісної Європи, а зрідси й на зростання європейської ідентичності.

Проголошення європейського громадянства прямо чи опосередковано породжувало важливі позитивні наслідки: по-перше, воно закріпило інтернаціональний характер європейської спільноти; по-друге, воно підкреслювало, що мета Європейського Союзу полягає у розвитку особистості його громадян шляхом надання їм більших свобод, нехай навіть в умовах зниження характерного для будь-якої національної держави функції політичного контролю; нарешті, європейські лідери вирішили важливе питання – вони обмежили повноваження національних держав, не створюючи при цьому наднаціональної державної структури, і при цьому проголошували громадян численних існуючих практично в кожній європейській країні автономій громадянами ЄС без надання цим автономіям державного статусу.

Однак, з одного боку, Євросоюз, який проголошує громадян своїх держав-членів громадянами, які мають права громадян ЄС, не є суверенною державою у загальноприйнятному смислі цього слова; і хоча громадянські права можуть бути гарантовані не лише державами, реальна практика їх надання недержавними інститутами навряд чи сьогодні може називатися багатомірною та різносторонньою.

З іншого боку, індивіди, які мають європейське громадянство, більшою мірою мають додаткові права, ніж обтяжуються додатковими зобов'язаннями: громадянин Європейського Союзу не сплачує прямих податків, не зобов'язаний нести військову повинність і не має можливості висловити своє відношення до політики ЄС шляхом загальноєвропейського референдуму або в інший спосіб; тим самим порушується принцип, який вважався універсальним, згідно з яким не існує прав без зобов'язань і зобов'язань без прав.

Існують і дві інші обставини. По-перше, це асиметрія «неполітичних» і «політичних» прав європейського громадянина: у той час як «неполітичні», визначені ще Римським договором 1957 р., постійно розширювалися і до кінця 90-х рр. із введенням єдиної європейської валюти практично досягли своєї межі, коло «політичних» прав залишається досить обмеженим. По-друге, загальноєвропейські органи влади, які наділяють європейських громадян правами, не мають можливості надавати індивідам статус громадянина; єдиним засобом доповнити права статусом залишається набуття громадянства однієї з національних держав, що входять до складу ЄС, причому питання надання індивіду громадянства держави-члена регулюється виключно національним законодавством даної держави.

Достатньо специфічний характер концепції європейського громадянства говорить про певну не-

вирішеність на даному етапі питання стосовно співвідношення національних суверенітетів держав-членів Європейського Союзу й суверенітету самого Європейського Союзу. Це, у свою чергу, означає, що проголошення європейського громадянства є не стільки закріпленням у вигляді юридичної норми вже сформованої спільноти, скільки серйозним політичним авансом, від реалізації якого залежить подальше утвердження європейської ідентичності та політична єдність.

Однак постає питання про те, наскільки європейське громадянство є життєздатною політичною концепцією в умовах відсутності Європи як єдиної держави? На сьогодні єдиним видом держави, що забезпечує повноцінну реалізацію концепції громадянства, є національна держава (nation-state). Її політична структура, що остаточно сформувалася до XVIII століття, характеризувалась поєднанням таких факторів, як територія, мова й культура, а також наявність центральної адміністративної влади. Національна держава втілювала в життя концепцію національного громадянства, згідно з якою надання індивіду правового статусу громадянина і відповідних політичних прав обумовлювалося його приналежністю до нації, а інститут громадянства, у свою чергу, покликаний був слугувати формуванню національної солідарності й почуття причетності до державного цілого⁵. Проте сьогодні терміном «національна держава» часто визначаються багатонаціональні, рівно як і моно-чи поліетнічні держави, в рамках яких окремі групи громадян підтверджують відданість державі, до складу якої вони входять, за умови визнання й поваги їхньої самобутності. Європейський Союз у певній мірі робить крок на шляху до ревізії принципів національної держави; фактично, держава відмовляється від значної частини своїх функцій, пов'язаних з укріпленням традиційно ліберальних цінностей при збереженні поваги до принципів багатонаціональності. Під статусом громадянина варто розуміти лише політичні права, а усі інші, такі як право вибору віросповідання, свободу слова, на доступ до інформації або недоторканість приватного життя, залежать не від громадянської приналежності, а від самого статусу індивіда.

Але поки Європейський Союз не стане державою, не може бути і справжнього європейського громадянства. Опитування суспільної думки, які регулярно проводить служба «Євробарометр», показує, що переважна більшість жителів ЄС у першу чергу позиціонують себе як громадяни своїх держав. Найвищий рівень підтримки інтеграції – 70-80% позитивних відповідей – фіксується у Люксембурзі, Нідерландах та Ірландії; найнижчий – 20-40% – у Великобританії, Швеції, Фінляндії та Австрії.⁶

Тому наразі перед об'єднаною Європою постає завдання пошуку нових форм соціальної самоорганізації, адекватних не лише актуальним ниніш-

нім задачам, але й фундаментальним основам лібералізму, здійснюючи формування європейської ідентичності шляхом переосмислення базових ліберальних цінностей, а не через різку девальвацію національного громадянства, яке поки що, безсумнівно, залишається головним засобом політичного самовизначення. Таким чином, гіпотеза стосовно можливого набуття інститутом громадянства якісно нових форм, яка закладена в основі європейського громадянства, є досить плідною, а її використання веде до наповнення цього традиційного поняття новим позитивним змістом.

Наразі існують практичні наслідки для довгострокової перспективи формування європейської ідентичності. По-перше, збільшення кількості студентів, які отримують освіту в європейських освітніх інституціях за програмою Еразма (Erasmus). Одним із наслідків формування європейської ідентичності є створення освітніх, академічних і політичних кіл⁷.

Другим наслідком є те, що право вільного пересування обернулося виключенням щодо негромадян Союзу. Наприклад, в аеропортах нову європейську ідентичність підкреслює існування двох окремих черг – для громадян Євросоюзу і для всіх інших. Одночасно з розвитком внутрішнього права на пересування формується щораз більш сувора міграційна політика.

З іншого ж боку, традиційний розподіл між «своїми» і «чужими» йде по лінії належності до Західної культури. Європейці не розглядають один одного як справжніх іноземців. Наприклад, у Бельгії, Данії, Німеччині іноземцями вважають радше турків, арабів та азіатів. Виходить так, що ідентифікація з європейським проектом і є дружньою, але кордони між «своїми» і «чужими» – це кордони між автохтонним населенням, емігрантами з інших європейських країн, з одного боку, та емігрантами з-поза Європи, особливо не-білими, з іншого боку.

Тобто хоча європейська ідентичність має на увазі інтеграцію й подолання націоналізму, а також включення європейців у спільний економічний, політичний і культурний проект, для негромадян це означає виключення з системи європейських відносин. Разом з тим, як правило, виключаються ті групи, які не здатні підтвердити свої історичні та культурні зв'язки з Європою.

Загалом успішність європейської інтеграції тривалий час ґрунтувалася лише на економічному аспекті, проте той високий рівень інтеграції, який досягли європейські країни, був би неможливим, якби їх не поєднувало щось спільне. Визнання спільних політичних цілей, наявність спільної економічної системи – цього було б важко досягти, не маючи спільного культурного коріння, так званої приналежності до чогось єдиного, схожого, спільного. Однак для того, щоб це усвідомити, знадобився час і наполегливі зусил-

ля з боку усіх учасників інтеграційного процесу, перш ніж майже всі країни Європи увійшли в спільну сім'ю народів, характерною для яких є наявність європейської ідентичності. Такі фактори, як грецька філософія, римське право, християнство, дух спільності, привнесений епохою Відродження, складають «спільну духовну спадщину» Європи, вони обумовили спільні форми поведінки європейців всупереч усім відмінностям, що існують між окремими європейськими країнами.

Провідні теоретики національного питання Ернест Гелнер і Ентоні Сміт зазначають, що люди можуть вважатися представниками однієї нації тоді, коли вони мають почуття колективності та визнають спільні громадянські права і певні взаємні обов'язки. Усе це має місце в сьогоденні Євросоюзі, а відтак, можна говорити і про загальноєвропейську ідентичність. Остання існувала не завжди, однак вона не є ні сталою, ні цілком досягнутою, ні одновимірною, бо з роками інтеграція поглиблюватиметься. Але водночас і європейці еволюціонуватимуть, й їхнє розуміння ідентичності змінюватиметься⁸.

Історико-культурна спільність європейських народів налаштовує європейців на почуття приналежності до єдиної Європи, у зв'язку з чим актуалізується проблема формування єдиної європейської ідеї та уявлення про сукупність сутнісних характеристик європейської цивілізації, на основі яких і формується почуття європейської ідентичності. Європейська ідентичність втілюється в характеристиках, що об'єднують європейців (а одночасно і відрізняють), творять їхню цивілізацію й культуру.

У будь-яку епоху Європа була одночасно «географічною і нормативною величиною», оскільки її просторові характеристики завжди були мінливі, географічні рамки рухливі й невизначені. Змінювалися в століттях і духовні кордони Європи. Мистецтво, література, наука, світогляд ніколи не були обмежені в Європі регіональними рамками, а конфлікти в історії духовного життя набували загальноєвропейських масштабів: суперечки богословських і філософських шкіл, церкви й держави, Риму й Візантії, Просвітництва й романтизму тощо – тому яскраве свідчення. У Новий час Європа набула низки характерних ознак, що відрізняють її від інших цивілізацій: демократична конституційна держава як форма політичного устрою, національні держави як системи територіального устрою, експериментальна наука, спрямована на раціональний пошук істини, капіталізм як центральна рушійна сила економічного розвитку, споконвічно пов'язаний з релігійно обумовленою мотивацією успіху.

Європейці ніколи не знали ані політичної єдності, ані спільної мови: в жодному місці на планеті не можна відшукати такого розмаїття на настільки тісному просторі. Однак це розмаїття не було простим співіснуванням, а завжди взаємодією – від «дружби до війни». Історія Європи являє собою

глибокий діалектичний конфлікт двох основних тенденцій – протиборства націй, інтересів, світоглядів та їх зв'язку; диференціації й уніфікації.

XX ст. принесло із собою нові моменти, що накладають суттєвий відбиток на європейську ідентичність, – протистояння двох глобальних систем, конфлікт між Східною і Західною Європою. Сказати «так» Європі означало сказати «так» політичній свободі. Подібне нормативне розуміння європейської єдності не могло бути регіонально обмеженим. У суперечках про те, якою повинна бути Європа, якими повинні бути її просторові кордони, змішуються два різних підходи: політичний (Європа як «політична єдність») та історико-культурний (Європа як «історико-культурна близькість»). Кажуть, «Європа знаходиться там, де європейці відчувають себе європейцями», і це почуття сьогодні ґрунтуються не стільки на політичних реаліях, як в першу чергу на культурних, на посиленому інтересі до історії й розумінні її як спільної європейської історії⁹.

Перетворення Європи завдяки Маастрихтському договору з економічної організації на політичний союз, особливо в контексті глобального, багатополярного світу з безліччю різних культур, вимагає пошуку не лише нової європейської ідентичності, але й формування європейської свідомості шляхом активної участі в політичному й суспільному житті, ведення політики, яка підтримує загальні культурні цінності. Таким чином, недостатньо одного юридичного об'єднання ЄС: необхідно додати легітимності Союзу в очах пересічних громадян. А для цього потрібні спільні цінності, які не суперечили б національним особливостям кожної країни.

Без таких цінностей є неможливим забезпечення активної участі громадян в житті Союзу, а без нього неможлива демократична легітимність. Європейська ідентичність – ключовий елемент, що дозволяє громадянам країн ЄС відчути себе частиною єдиного цілого не лише через історичні факти або географічне положення, тим більше що нові європейські реалії все сильніше впливають на їх повсякденне життя.

Раніше Європу об'єднували загальна історія й географія, проте тепер така концепція виглядає застарілою: відповідно до політичних і стратегічних міркувань межі ЄС розширюються. Тому перед європейцями постають нові питання: де проходять межі Євросоюзу, хто може вважати себе європейцем? Європейський Союз стає об'єднанням, що поєднує інтеграцію за географічною ознакою із загальними демократичними цінностями. Проте найважливішим є те, щоб громадяни ЄС відчули себе європейцями, мали спільні цінності.

Ще в 1994 році тодішній президент Чехії Вацлав Гавел у виступі перед депутатами Європейського Парламенту висловив необхідність «замислюватися про «європеїзм» – тобто спробу-

вати визначити, які цінності, ідеали й принципи властиві Європі». Це не означає, що в ЄС необхідно просто створити загальні структури: слід акцентувати увагу на загальних цінностях, які об'єднують учасників Союзу. Адже в будь-якому колективному утворенні культурна спільність і єдині цінності дозволяють ухвалювати спільні й зрозумілі для всіх рішення.

До цього часу була успішно проведена перша фаза європейського будівництва – створені загальні європейські структури й сформована політика, значно зріс рівень економічної інтеграції. Проте й досі не відбулася моральна інтеграція – процес, що об'єднує його учасників через усвідомлення ними своєї приналежності до єдиного цілого.

Таким чином, настав час, коли має з'явитися більш інтегрована Європа, що має власну ідентичність на міжнародній арені. Це спонукає шукати загальну ідентичність, яка дозволила б жителям держав-членів ЄС мати спільні цінності й прагнення та брати активну участь у житті Європи.

Цей процес повинен розвиватися з урахуванням особливостей ЄС, в якому відсутні чітко встановлені з політичної точки зору державна територія, європейське громадянство, спільна мова, однорідна культура. Звідси – наявність в історії процесу європейської інтеграції елементів, що відображають теорії «союзного націоналізму» та рис космополітизму (так званого «патріотичного конституціоналізму»), що ґрунтуються на загальній політичній культурі, яка сповідує лояльність до універсальних принципів.

Концепція «союзного націоналізму» виходить з неможливості відокремити історико-культурну приналежність від політичної. Почуття спільної приналежності, а також низка взаємних обов'язків – необхідні попередні умови для політичного та соціального розвитку. Ця теорія знаходить виправдання в констатації того, що суб'єктивні інтереси європейців все ще знаходяться на національному рівні, навіть при об'єктивній взаємозалежності між європейськими державами. Європейська ідентичність повинна ґрунтуватися на спільному минулому, з наголосом на культурну однорідність, загальне економічне життя та спільні цілі соціальної політики. У результаті має з'явитися нове почуття приналежності до єдиного цілого, яке взяло б перевагу над приналежністю до окремої держави.

ЄС, як міжурядова організація, що гарантує виживання національних держав і захист їх національних інтересів, багато в чому спирається саме на цю теорію. Тут можна пригадати європейський прапор, гімн, паспорт, що покликані об'єднати громадян різних держав. При цьому важливо, щоб нова європейська політична ідентичність визнавала деякі національні або регіональні особливості держав-учасниць, щоб не зростає у сучасних демократичних державах ризик того, що окремі громадяни втрачатимуть інтерес до суспільного життя.

«Патріотичний конституціоналізм», або космополітизм, найбільш яскравими прибічниками якого є Хабермас та представники Франкфуртської школи, пропонує взяти за основу європейської ідентичності універсальні демократичні принципи, концепцію правової держави й пошану наявних відмінностей. На думку прихильників цієї теорії, зв'язки між жителями ЄС повинні ґрунтуватися на юридичних, політичних і моральних аспектах, а не на історичних, культурних або географічних, як стверджують представники теорії «союзного націоналізму». Політична ідентичність ґрунтується на принципах справедливості і на створенні інститутів і структур, за допомогою яких ці принципи здійснюються.

Прихильники такого підходу не заперечують, що національні держави зіграли найважливішу роль в історії, дозволивши утвердитися демократичним цінностям і концепції народного суверенітету, та вважають за необхідне зробити наступний крок, відійшовши від домінуючої в Європі (починаючи з середньовіччя) моделі національних держав. Для цього необхідно абстрагуватися від національної культури, міфології, історії кожної країни і прагнути до співіснування, співпраці й до тіснішого знайомства з життям інших країн ЄС. На думку теоретиків цієї моделі, громадянином Європи можна стати завдяки прихильності принципам політичної моралі, а не завдяки спільній культурі.

Концепція «патріотичного конституціоналізму» може видатися надто абстрактною: вона використовує метафізичні принципи, які важко сприйняти непідготовленій людині. Проте саме від цих ідей відштовхувалися такі політичні діячі, як Аденауер, Монне, Шуман та Де Гаспері, закладаючи основи європейського будівництва. Ці ідеї знайшли своє відображення як у договорі про створення ЄС (ст. 6), так і в Копенгагенських критеріях («ЄС ґрунтується на принципах свободи, демократії й на пошані до правової держави; всі ці принципи єдині для всіх країн ЄС»). Разом з тим варто зазначити, що ні в договорі про створення ЄС, ні серед вимог, висунутих у 1993 році на сесії Європейської Ради, що ставилися перед державами, які прагнули стати членами ЄС, взагалі не йшлося про історичну або культурну спільність.

Спираючись на методологічний доробок конструктивістів та інституціоналістів, європейська ідентичність, таким чином, є конструйованим феноменом. З цього випливає, що, по-перше, існують цілі, задля яких формується європейська ідентичність, по-друге, європейська ідентичність постає як результат реалізації європейською елітою політики і, по-третє, головними, чітко визначеними та ґрунтовно розробленими механізмами впровадження політики ідентичності на сучасному етапі є розвиток громадянства, створення наднаціонального символічного простору ЄС, формування загальноєвропейського інформаційно-комунікативного про-

стору та гомогенізація систем освіти держав-членів ЄС шляхом виводу їх з-під контролю національних держав.

Сучасна концепція Європи як федерації спільнот ґрунтується на концепції етноплуралізму, яка бере до уваги інтереси й права народів як етнокультурних спільнот. Етноплуралізм передбачає принципові відмінності народів, які виражені не лише в зовнішніх рисах, але й у відмінностях духовних і психічних структур, у різному сприйнятті реальності й відношенні до неї.

Європейська культурна ідентичність не може бути протиставлена національній ідентичності. Існує кілька рівнів ідентичності: національна, регіональна, європейська. Вони повинні бути сумісними. Усвідомлення спільної приналежності до Європи – європейська ідентичність – не скасовує попередніх їй рівнів ідентичності.

Розбудова загальноєвропейської ідентичності передбачає і певну етніфікацію цього проекту. Справа у тому, що, крім спільної території проживання, культурних традицій і релігії, фахівці вирізняють спільну мову і самоназивання як наріжні критерії у визначенні ідентичності. Власне, якраз тут і постає проблема зміни самоназивання громадян різних національних держав в єдине означення «ми – європейці». З подібного роду проблемами можна було стикнутися в СРСР, коли вище партійне керівництво намагалося створити штучний ідентифікат «радянської людини»¹⁰. Найцікавіше те, що радянському керівництву вдалося більшою мірою «перевести» людей з однієї етнічної групи до іншої – асимілювати народи і зробити з них «росіян», але не «радянських людей». Важливо те, що ідентифікат «радянська людина» був теж зв'язаний з ціннісними настановами, так само як і європейський ідентифікат, але для людей більшою мірою було зрозуміле саме національне визначення.

На думку Дж. Шоттера, «ідентичність стала основною метафорою нашої епохи»¹¹. Не так вже й важливо, чи ми відштовхуємося від універсалістської концепції ідентичності, такої як, наприклад, теорія Хабермаса (1976), від соціологічної теорії ідентичності Гідденса (1991) чи від соціально-психологічної концепції Тайфела (1981), тому що всі вони мають спільну основу, яка здатна служити за точку відліку.

По-перше, ідентичність не повинна сприйматися як щось статичне, тому що сама по собі вона є динамічною системою. Це означає, що жодна з форм ідентичності не є до кінця завершеною, так само як і не до кінця стабільною.

По-друге, ідентичність не повинна сприйматися як поєднання різних компонентів – це передусім більш-менш інтегрована символічна структура, яка має до того ж часовий вимір (минуле, сучасне, майбутнє), який забезпечує впевненість у континуальності й стійкості цієї структури. Важливим є соціальний аспект ідентичності, який походить з різних

форм асоціативного життя. Однак соціальна ідентичність не може розглядатися як повністю відокремлена від індивідуальної чи психологічної ідентичності. Існує тільки одна ідентичність, яка може бути індивідуальною, але вона теж може визначатися різними формами асоціативного життя індивіда. На думку Е. Балібара, «це не питання протиставлення колективної й індивідуальної ідентичностей. Всі ідентичності є індивідуальними, але немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів. Питання в основному полягає у тому, як домінуюча точка співвідношення індивідуальної ідентичності змінюється з часом, а також за умови зміни оточуючого середовища»¹².

Коли ми говоримо про соціальну ідентичність, або конкретніше про національну ідентичність, то найчастіше ми кваліфікуємо їх як «уявну» ідентичність. Уявну не в тому сенсі, що вона насправді не існує, а тому що ця ідентичність містить в собі інтерпретації, які можуть бути уявними, але разом з тим і реальними чинниками.

Нарешті, концепт ідентичності ми часто співвідносимо з процесом самовизначення, або, іншими словами, категоризації.

Націоналізм був головною проблемою в Європі протягом останніх 150 років, а його подолання – одним із головних питань побудови нової Європи. Існує багато моделей і стадій формування європейських націй-держав, але як тільки їх побудова завершилася у XIX столітті, то їх вважають за такі, що мають «природну» історію. Поняття «уявна спільнота», запропоноване Б. Андерсеном, якнайкраще передає цю рису націй-держав. І справді, нації-держави стали новою формою спільноти з колективною ідентичністю, результатом чого стало формування «ми» – народу з характеристиками, які беруть свій початок у минулому і мають майбутнє. Ці характеристики є здебільшого символічними, але вони складаються із різноманітних щоденних практик.

Держави-нації з початку XX століття стали природною політичною формою, яка пов'язана з капіталізмом. Ця політична форма забезпечувала розв'язання конфліктів між антагоністичними класами і соціальними групами¹³. Оскільки капіталізм має тенденцію до глобалізації, то тим самим забезпечувалася поява не тільки національних, але й космополітичного типу ідентичностей.

Нова національна спільнота звичайно не може ліквідувати всі відмінності між індивідами та соціальними групами, проте її створення взагалі є можливим тільки тоді, коли ці відмінності підпорядковані інтересам нової спільноти. Іншими словами, ці відмінності є вторинними і поверховими, тому що існує одне спільне «ми», яке відрізняє народ від іноземців, «своїх» від «чужих». Це означає, що кордони «держави» повинні бути інтерналізовані й стати внутрішніми кордонами.

Крім того, поява нової національної ідентичності передбачає певну етніфікацію. Майже всі науковці погоджуються з цим, оскільки вважають, що етнічність є штучно створеною, а не природною ознакою, особливо коли це стосується націй (наприклад, Франція й Німеччина). Її також можна назвати «фіктивною етнічністю». Етнос у поняттях традиційної етнографії означає «ми-групу», яка складає уявну спільноту. І з цією приналежністю погоджуються як члени групи, так і всі інші. Держави-нації, як правило, складаються більш ніж з однієї такої «ми-групи». Також одна «ми-група» може знаходитися у двох або більше державах-націях. Бельгія та Швейцарія є прикладами першого, а євреї є прикладом другого випадку. Тобто держава-нація базується на понятті демосу, загального волевиявлення, яка виходить за межі етносу. Таким чином, фіктивна етнічність нації – це завжди етнічність багатокультурової спільноти, яка міститься в межах однієї держави-нації. Таким чином, держави-нації – це комбінація демосу й етносу; в одних випадках домінує етнос, як у системі апартеїду (ПАР), а в інших – демос, що є республіканським ідеалом (Франція).

Останнім часом все частіше виникає питання відносно того, чи зможе ідея мультикультуралізму стати змістом процесу об'єднання Європи, чи інша ідея спільної культури необхідна для цього. Ці два напрямки включають в себе різного роду теорії. Перша теорія бере до уваги мозаїку культурних форм, неповторних і, можливо, взаємно неосяжних, що роз'єднують нації й навіть соціальні групи, кожна з яких претендує на «свою історію». Друга теорія базується на тому, що розвиток технологій, нових засобів комунікації, транспорту, стимулом для яких є розширення єдиного ринку, сприяє змішанню локальних культур і появі елементів глобальної культури. Перша теорія вбачає в розвалі Югославії можливу модель майбутнього розвитку Європи, маючи на увазі, зокрема, неминучість конфліктів між групами з різною політичною та релігійною культурою; друга вбачає, що відбувається зменшення впливу місцевих і національних культур і можливим є зростання взаєморозуміння, незважаючи на кордони.

Ці протилежні теоретичні напрямки по-різному вирішують питання відносно того, мультикультуралізм чи спільна культура необхідні для об'єднаної Європи. Чи здатні різні національні культури співіснувати у змішаному, проте багатому різноманітті, чи мають бути встановлені спільні цінності та позиції? На нашу думку, політична інтеграція сприятиме ще більш тіснішій взаємозалежності національних культур. При збереженні особливостей національних культур відбуватимуться процеси розвитку подвійної ідентичності, численні приклади якої можна спостерігати в європейських країнах: ельзасці-французи, уельсці-британці, баварці-німці, фріулі-італійці¹⁴.

Об'єднаний ЄС увібрав у себе всі найбільш важливі аспекти пошуку меж Європи та водночас суттєво підвищив європейську багатоманітність. Спостерігаються паралельні процеси уточнення формальних критеріїв європейськості, звуження простору знаходження європейських меж і ускладнення соціокультурних параметрів самої Європи. Багатофакторна різноманітність Європи складалася історично, і цей процес далеко не завершений. Європейський мультикультуралізм, так само як і економічні та геополітичні відмінності між окремими країнами та субрегіонами, є викликом при створенні регіональної спільноти. Але ці ж чинники є рушійною силою розвитку континентальної співпраці й можуть слугувати джерелом конкурентних переваг¹⁵.

Таким чином, у розвитку процесу об'єднання Європи настав якісно новий етап. Вона переросла рівень виключно економічної інтеграції й усвідомила, що європейське громадянство не може виникнути в результаті лише економічної практики, адже, з одного боку, передбачає наявність об'єктивної політичної волі, здатної модифікувати схему функціонування європейських інститутів згідно з принципами демократії й громадянського суспільства, а з другого – суб'єктивного почуття громадянської єдності, тієї самої європейської ідентичності, формування якої стає найважливішою проблемою Об'єднаної Європи.

ПОСИЛАННЯ

(Endnotes)

- ¹ Європейська ідентичність від епохи Риму до наших днів – http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3168.
- ² Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. И послесловие А. Б. Гофмана. – М.: Наука, 1990.
- ³ Д. Якобс., Р. Мейер. Європейська ідентичність: факти і вимисли, http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=205.
- ⁴ Dunkerley D., Hodgson L. Changing Europe: Identities, nations and citizens. London – 2002. – P. 118.
- ⁵ Taylor Ch. Democratic Exclusion (and its Remedies?)// Alan C. Cairns at al. Citizenship, Democracy and Pluralism. Montreal and Kingston: McGill Queen's University Press, 1999. P. 269-271.
- ⁶ Key facts and figures about the European Union, European Commission. Luxemburg, 2003, P.66
- ⁷ Littoz-Monnet A. The European Union and culture: between economic regulation and European cultural policy – 2007. – P. 54-56
- ⁸ Смит Э. Национализм и модернизм. – Москва.: Праксис, 2004. – С. 256.
- ⁹ Фадеева Т. «Европейская цивилизация» и «европейская идентичность»: современные зарубежные интерпретации // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – М.: Наука, 1990. – С. 171.
- ¹⁰ Новенко Е. Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство // Грані. – Дніпропетровськ, 1999. – №2 (4). – С.59-61.
- ¹¹ Shotton J. The cultural politics of everyday life. Milton Keynes: Open University Press – 1993.
- ¹² Balibar E., Wallerstein I. Race, Nation, Class. Ambiguous Identities. London: Verso – 1991.
- ¹³ Edy Korthals Altes What is it? Why do we need it? Where do we find it? // Reflections on European identity. Edited by Thomas Jansen . Working paper. – European commission: 1999.
- ¹⁴ Андерсон М. Разделенность культур как проблема европейского объединения // Европейская интеграция, Большая Гуманистическая Европа и культура. – М.: УРСС, 1998. – С. 190-192.
- ¹⁵ Дергачов О. П. Проблеми рубежів Європи і цивілізаційних параметрів України // Актуальні проблеми МВ. – Вип. 57 (частина I), 2005. – С. 60.

Kovalchuk T. The formation of European identity in the context of multicultural paradigm / Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University.

The work is devoted to the problem of European's identity formation in the context of multicultural paradigm; the peculiarities of a single European cultural area's creation, the influence of cultural factor on the European's identity formation, on the forming of European citizenship as a special phenomenon of the Unified Europe and on the process of European integration are analyzed.

Key words: European Union, European identity, European citizenship, union's nationalism, patriotic constitutionalism, multiculturalism.

Ковальчук Т. Формирование европейской идентичности в контексте мультикультуральной парадигмы / Институт международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Статья посвящена проблеме формирования европейской идентичности в контексте мультикультуральной парадигмы. Автор анализирует особенности создания зоны единой европейской культуры, влияние культурного фактора на формирование европейской идентичности, на формирование европейского гражданства как особого феномена Объединенной Европы и на процесс европейской интеграции.

Ключевые слова: Европейский Союз, европейская идентичность, европейское гражданство, союзный национализм, патриотический конституционализм, мультикультурализм.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2009
Прийнята до друку 05.10.2009